

Boldog olvasókorunk

Gereben Ferenc: *Boldogult olvasókoromban*

Írások a magyar olvasáskultúráról

Budapest, 2019, L'Harmattan–TIT Kossuth Klub (Ars Sociologica)

Tavaly ősszel lesújtó eredményeket produkált egy felmérés, amely a magyar olvasási aktivitást vette górcső alá. A TÁRKI Társadalomkutatási Intézet „Könyves Kutatás 2020” című, online kérdőíve hazai könyvolvasási és -vásárlási szokásokat vizsgált 2020. szeptemberben a felnőttek körében. A kutatás szerint a lakosság 13%-a olvas rendszeresen (legalább hetente) könyvet, egyharmada (34%) alkalmanként, míg több mint fele (53%) saját bevallása szerint egyáltalán nem is szokott olvasni. Ezek után nem meglepő, hogy a vásárlással sem jobb a helyzet: a vizsgáltak körének 58%-a soha vagy szinte sohasem vesz könyvet, negyede (25%) évente néhány alkalommal, 9%-a legalább fél évente, 7%-a legalább negyed évente vásárol. Mindössze 1%-uk az, aki legalább havi rendszerességgel költ könyvre. Tanulságos pillanatfelvétel, de a folyamat nem most kezdődött. Már régen megállapították, hogy az olvasás minősége és gyakorisága hatással van az ember társadalmi életére, hovatovább a nemzet közösségének szellemi, kulturális egészségére. Eppen ezek miatt lehet különösen is fontos és aktuális Gereben Ferenc művelődésszociológus, olvasáskutató legutóbbi tanulmánykötete, amely 2019 végén látott napvilágot.

A szerző *Boldogult olvasókoromban – Írások a magyar olvasáskultúráról* című gyűjteménye az elmúlt bő négy évtizedben megjelent munkáiból ad sokszínű válogatást olvasói számára. A szövegek időhatára ennél persze sokkal tágabb: foglalkozik benne 20. századi klasszikus magyar költők verseinek értékszociológiai elemzésével, az 1980-as évektől a 2000-es évekig

terjedő, határon inneni és túli olvasáskultúrával, de még az első világháború orosz frontjáról származó családi levelekkel is.

A szépen tördelt, igényes kivitelezésű és jól kézre álló kötet egy Előhangot követően hét fejezetből és egy összegzésből áll, s jól megfér benne egymás mellett több műfaj is: olvasónapló, „nagyapakori visszatekintés”, egyetemi tanórák tartalmi íve, irodalom- és társadalomtudományi módszertanú tanulmányok, novellába hajló helyzetképek és a szerzővel készült két interjú. Közös bennük az irodalomhoz való viszony, rendezőelvük pedig az olvasói attitűd, amely esetünkben itt egyben szerzői és kutatói attitűd is. A könyv témái és a tanulmányokból kivilágló tételmondatok azt a kérdést is érintik, miért érdemes és hasznos egyáltalán olvasáskutatással foglalkozni. Gereben Ferenc – Andorka Rudolf és Kopp Mária kutatásai nyomán – rámutat, hogy a társadalom egészsége kívánja meg a diszciplína napi-rendet tartását, hiszen „a magyar társadalom betegségeinek jelenségeivel és okaival a társadalomtudományoknak olyanfajta komplexitással kell foglalkozniuk, amely a testi és lelki betegség tünetei mellett a kulturális és erkölcsi kórjelenségeket, az értékrend, a szekularizáció és az identitástudat deformációit is górcső alá veszi” (191).

A gondos szerkesztés nemcsak a szerző koncepciójáról, de tulajdonképp tudományos életének spektrumáról is képet ad. Gereben Ferenc – aki pannonhalmi gimnáziumi éveit és Eötvös kollégiumi egyetemi éveit után az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában dolgozott, majd

a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanított – attól sem riadt vissza, hogy megmutassa mostani magát, miközben visszatekint egykori témáira és szövegeire, újabb réteggel árnyalva a köteteket. Rutinos tanárként minden fejezetet és tanulmányt személyes bevezetővel, ráhangolással látott el, a recenzens dolgát pedig egyszerre könnyíti és nehezíti ez a tudatosság: a 20. század előtti könyvkiadás formáját idézi, miközben személyes hangvétele olyan otthonosságot kelt, mintha épp csak egy kávé mellett beszélgetnének mindezekről.

A kötet írásainak horizontján két vezérszöveg vonzza a kora problémáira érzékeny olvasó tekintetét. Egyik a rendszerváltozás korának olvasáskultúrája, másik pedig a határon belüli és túli identitás és az olvasás összefüggése, valamint harmadikként e kettőnek a társadalomtörténeti „háttérrel”: a magyar irodalom befogadójának változása térben és időben. Nemcsak külön tanulmányok foglalkoznak ezekkel, de más, látszólag eltérő témájú írásokban is rendre fölukkannak olyan megállapítások, amelyek az olvasó figyelmét ezeknél marasztalják: legyen szó olvasónaplóról, Kádár-kori lakóközösségről vagy épp az ezredforduló magyar és határon túli gimnazistáinak és egyetemistáinak ízlésváltozásáról.

A fentiek fényében – és némileg önkényes vagy inkább szubjektív fontossági sorrend nyomán – kiemelném Gereben Ferenc néhány megállapítását.

Máté-effektus és tanári küldetés

A kötet tudományos írásai között visszavisszatér egy megfigyelés a szociodemográfiai és a kulturális viszonyok kapcsolatáról. Az eredetileg bibliometriai területre alkalmazott kifejezést – amely szerint bizonyos mennyiségű tudományos publikáció vonzza az újabb hivatkozásokat, miközben a negatív mutatók is képesek halmozódni – Gereben Ferenc és kollégái kezdték el olvasáskultúrára vonatkoztatni.

Forrása a Máté evangéliumában található példabeszéd a szolgálóknak talentumokat osztó, majd elszámoltató Gazdáról, amely úgy végződik: „mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék; akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van” (Mt 25, 29–30).

A Máté-effektus lényege, hogy az előnyök és hátrányok hajlamosak együtt járni és halmozódni. Az olvasáskultúra területén ez azt jelenti: a nem olvasóktól az olvasókig terjedő skálán az 1980-as évek közepén az olvasói elit a fiatalabb, kvalifikáltabb, az átlagnál urbanizáltabb társadalmi közegekből kerül ki, míg a funkcionális analfabéták kulturális és szociális tekintetben is elesettebbek (idősek, képzetlenek, kis településen élők). Összefüggés van a lakáskultúra, egészségi állapot, anyagi helyzet, családi struktúra épsége és az olvasási aktivitás között, sőt, megfigyelhető bizonyos földrajzi determináltság is: „ha valaki az országnak a keleti felében lakik, lakhat falun vagy városban, lehet 8 általános végzettsége vagy diplomája: minden esélye megvan arra, hogy kevesebbet olvas, mint hasonló réteghelyzetű nyugat-magyarországi társa” (73).

Gereben Ferenc megjegyzi ugyanakkor, hogy a Máté-effektus nemcsak mennyiségi, hanem minőségi befogadás során is jelentkezik. Annál mélyebben érthetünk meg egy műalkotást, minél gazdagabb, csiszoltabb a befogadói készségrendszerünk – és fordítva: ha a szellemi kultúra javaival nem töltekezünk, nem tudjuk értékelni az igazi nagy alkotásokat sem. A szerzőhöz hasonlóan idézem Babits Mihály Második ének című mesedramájának egy részletét, mint „a műalkotással átlényegített befogadásszociológia” (80) példáját:

*Megmondom a titkát édesem a dalnak:
Önmagát hallgatja, aki dalra hallgat.
Mindenik embernek a lelkében dal van
és a saját lelkét hallja minden dalban.
És akinek szép a lelkében az ének,
az hallja a mások énekét is szépnek.*

Mi lesz akkor a halmozottan hátrányos helyzetűekkel, azokkal, akiket az élet lemondott a méltó életfeltételekről, előnyökről? Van-e reményük legalább a kultúrához hozzáférni? – teszi föl a kérdést. És nem utasítja el a válaszadást sem, ütköztetve saját pályájának szociológusi és pedagógusi tapasztalatát. „A szociológia válasza tagadó: tendenciát kirajzoló mértékben nem lehet a Máté-effektus fátumát átútni. De a pedagógus, a kultúráközvetítő, az olyan ember számára, akinek fontos a másik ember sorsa (és Máté evangéliumának morális üzenete!), nem sikkadhat el a törvény végzetét legyőző kevesek példája, akik minden elesettségük, szegénységük, betegségük ellenére művelődnek, olvasnak, könyvtárba járnak [...]. Őket kell felkutatni és segíteni: jóra való hajlamukat erősíteni, példájuk felmutatásával melléjük társakat toborozni!” (80–81).

Talán nem túlzás azt mondanunk, hogy a társadalom időbeli változásaira fogékony bölcsészként a Máté-effektus fölismerése univerzális megoldókulcsot jelenthet a szellemi hivatások kiteljesítésében – de legalább úgy, ahogyan Gereben Ferenc tudós tanári hozzáállása, az élet megbízhatóságába vetett bizalom erkölcsi parancsa int.

Mielőtt tovább lépnénk, érdemes egy pillanatra rávilágítani ennek a hozzáállásnak az eredetére. Gereben Ferenc gimnáziumi éveinek meghatározó élménye volt a Pannonhalmi Bencés Gimnázium, épp úgy, ahogy az egyetemi évei során az Eötvös Kollégium – a Keresztury Dezső által „laikus Pannonhalmának” nevezett intézmény – szellemi közege. A kettő közti kapcsolatot Cziráki László bencés szerzetes, a szerző egykori magyartanára jelenti szimbolikus és tényleges értelemben egyaránt. Cziráki a háború előtti Eötvös Collegium magyar-francia szakos diákja volt, utóbb szerzetestanár, neki szól a kötet dedikációja is. A Collegiumban került barátságba Sötér Istvánnal, aki később a *Fellegjárás* című regényében több helyütt megörökítette alakját (ezekről nem mel-

lesleg szintén Gereben Ferenc írt a közelmúltban).

Itt, az 1960–70-es évek Eötvös Kollégiumában még élt a Cziráki által sokszor emlegetett, háború előtti Collegium értékvilága. Gereben Ferenc vall a kötet egyik interjújában ennek jelentőségéről úgy, hogy az Eötvös Kollégiumban rájöttek, „a társadalom nagy alrendszerei közül egyedül a kultúra az, amit a pártállam nem tud totálisan uralni” (273). Itt, a Kollégium falai között került sor idősebb diáktársuk, Bertalan László esztétika-szemináriumára önképzőköri formában; itt hallgathattott az aczéli kultúrpolitikában éppencsak „túrt” kategóriába eső Pilinszky János költészetéről órát Czine Mihálytól és Kiss Ferencről; és az itteni könyvtár jelentette „az elmélyült munka legjobb lehetőségét”. „A könyvtár próbáját az *Irodalmi Újság* teljes 1956-os évfolyamának megléte jelentette számunkra: az 56-os kötetbe be volt kötve a november 2-ai szám is, benne Ilyés Gyula *Egy mondatával* – írja Gereben, hozzátéve: – ezt mindjárt ki is másoltuk Németh László, Füst Milán, Tamási Áron stb. írásaival együtt, és szűk baráti körben terjesztettük” (42).

A Kollégium szabadabb önszerveződésnek adott terepet, ahol „sok éjszakába nyúló beszélgetés során egymás látókörét, szemléletét gazdagítottuk, vitatkoztunk, egymás verseit kritizáltuk”, és ahol „szemünk láttára vált költővé testvérszobánk lakója, a polonista-történész Kovács István és költőből kritikussá Varga Lajos szobátársunk” (43). Ez volt az a hely is, ahol „amellett, hogy foglalkoztunk más népek, különösen a közép-európai térség történetével és kultúrájával, közös nevezőnk volt a nemzeti identitás fontossága, és egyre tudatosabbá vált körünkben az akkori nyilvánosság által teljesen elhallgatott, határainkon túl élő magyarok iránti érdeklődés”.

Elmaradt (?) kulturális rendszerváltoztatás

Arra, hogy mi kedvezett még az Eötvös Kollégium szellemi szabadságának – és

természetesen ennek milyen könyvtárhasználati és könyv olvasási vonatkozásai voltak –, a kötet másik tanulmánya is utal. „A könyvhöz fordulás – erős leegyszerűsítéssel – főleg olyan korszakokban (és életperiódusokban) erősödik, amikor vagy nagyon kevés, vagy nagyon sok lehetőség nyílik a társadalmi cselekvésre, az egyéni alkotóképesség kibontakoztatására. Természetesen az ok eltérő: az első esetben inkább menekülés, a másodikban pedig a kiteljesedő személyiség önmegvalósító gesztusa. Ha ez a megállapításunk helytálló, akkor a jelenlegihez [1984] hasonló, »köztes« korszakok (amelyek már építnek ugyan az emberek cselekvőkészségére, de még nem elég széles körben) kevésbé kedveznek az értelmezést, párbeszédet, felfedezést jelentő olvasásnak” (70).

Eltelt azóta három és fél évtized, de mintha a kádári diktatúra eltűnése nem hozta volna meg a társadalmi cselekvés és az egyéni alkotóképesség kibontakoztatását, sőt, inkább csak elhúzódott a „köztes korszak”, amely nem kedvez az értelmező és felfedező olvasásnak. A 2020-as TÁRKI-felmérésben alighanem ennek az 1984-es megállapításnak a folytatását láthatjuk.

A folyamat megértéséhez közelebb visz bennünket az „Értékrendi változások a rendszerváltás időszakában” című fejezet. Az ennek alapján jelentő, kérdőíves, reprezentatív kutatás cél- és eszközértékek rangsorolását kérte 1985-ben. Az ezer fős mintán végzett, reprezentatív felmérés válaszaiból kiderült, hogy akkor a vezető célértékek „béke”, „családi biztonság” és „boldogság” voltak, a legfőbb eszközértékek pedig a „szavahihetőség”, „felelősségteljes”, „értelmest” tekintették. A tanulmányban Gereben Ferenc föl hívja a figyelmet arra, hogy a külső és belső biztonság és kiszámíthatóság áll az emberi prioritások élén, miközben a nem kézzelfogható értékek iránti fogékonyság minimális. Az értékegyüttesből a „járt utat járatanért” és a kockázatvállalástól elhúzódó magatartás bontakozik ki. „A késő kádári korszak sajátos társadalmi mentalitása áll

előttünk, amely ragaszkodott nehezen megszerzett szerény javaihoz, és úgy kívánta helyzete jobbrafordulását, hogy közben félt mindenfajta társadalmi meg rázkódtatástól vagy jelentősebb változástól” – írja (196).

A megállapítás nemcsak azért döbbenetes, mert az olvasónak önkéntelenül is a rendszerváltoztatás mikéntjét juttatja eszébe, hanem azért is, mert néhány hónappal ezelőtt közgazdászok és társadalomtudósok a *Magyarország 2030* című könyv kiindulópontjaként hazánk jelenlegi helyzetét vizsgálva szinte ugyanezt állapították meg. A Boros Tamás és Filippov Gábor szerkesztésében, az Osiris Kiadónál napvilágot látott munka¹ szerint a hozzánk hasonló adottságú országok közül „mi vagyunk a legkevésbé türelmesek, és kockázatvállalás tekintetében is messze elmaradtunk a referenciaországainktól”, emellett „gyanakvóak lettünk a reformokkal, a társadalmi kísérletezéssel szemben, ezért még mindig jobbnak tartjuk a kiszámíthatóságot”. Vagyis az 1980-as évek közepe és 2020 között lényegében semmifajta előrelépés nem történt.

Gereben Ferenc tanulmánya szerint a rendszerváltozás első éveit „főként a hagyományos, önkorlátozó és közösségi értékekre hatottak sorvasztóan”, ezzel szemben „növelték az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagi-as szemléletet és a racionalitást, s egyúttal az információkra és a másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot” (198). Mindez pedig paradox módon a nem olvasók értékvilágában mutatkozik meg, ráadásul a két ellentétes póluson. Az 1990 körüli években a magyar társadalomnak döntően két csoportja tartja távol magától a könyveket: egyrészt nem olvas a törtető, anyagi és élvhajhász, jómódú polgár – rájuk Gereben a „lumpenburzsoá” kifejezést alkalmazza, utalva arra, hogy kul-

1 *Magyarország 2030. Jövőkép a magyaroknak.* Szerk.: Boros Tamás–Filippov Gábor. Budapest, 2020, Osiris Kiadó–Egyensúly Intézet, 35, 55.

turálisan lumpen, anyagiakban polgár –, másrészt pedig szintén nem olvasnak az erősen és jámborul vallásosak, akik a valóságos értékeket a kádári diktatúra közegében szinte szubkulturaként élték meg.

„Identitás és olvasáskultúra”

A főtebb már említett társadalmi cselekvőképességnek és a tőle elválaszthatatlan nemzeti identitásnak szintén jó szenzora az olvasási aktivitás. Az 1990-es években végzett vizsgálat során kiderült, hogy „a legjobb olvasói teljesítmények tendenciaszerűen azt a fajta magyarságképet jellemezték, amely saját nemzeti közösséget képes volt differenciáltan, pozitív és negatív vonások egységében szemlélni” – írja Gereben Ferenc a vonatkozó fejezetben (126). Vagyis „az olvasáskultúra magasabb szintjein az olyanfajta nemzeti önkép körvonalai bontakoznak ki, amely kerüli a végletes árnyalatokat, és az identitás-fedezettel rendelkező önérték-tudatot az önkritikára való képességgel ötvözi” (127).

E sorokat látva az olvasóban ismét önkéntelenül merülhet föl: hol tartunk ma az árnyalt, önkritikára is képes identitás-definíció megalkotásában és megélésében? Vajon mi befolyásol(hat)ja az ehhez vezető utunkat, ha napjainkban az emberek fele lényegében nem olvas, és átlagosan nézve is inkább csak tartalomfogyasztó? Csak nem az egyre értékelhetetlenebb nővőjű közbeszéd...? Világos, hogy a Gereben által leírt, minőségi olvasáskultúra és identitás a nemzet jövőjének, megújulási képességének lehet a záloga, hiszen épp a megújulás az, ami elképzelhetetlen kritikai és önkritikai hajlandóság – magyarán: a jobbítás terepei és szándéka – nélkül. Az is világos, hogy nem változhat véleményformáló értelmiségivé az ország mai, nem olvasó többsége egyetlen varázsütésre. (Ha mégis ebbe az irányba indulnánk, a legnagyobb munka minden bizonnyal az oktatás különböző szintjének résztvevőire hárulna, az eredmény pedig csak iskolai generációk múltán mutatkozhatna meg.

Ha ugyan. Mert ahhoz, hogy az olvasás szeretete beépüljön egy ember minden napjaiba, és az irodalom az iskola falain kívül is életre szóló zsinórmértékké váljon, elengedhetetlen, hogy mindez az élet más területeivel is összhangban legyen. Amíg viszont a közoktatás és a közbeszéd – értsük utóbbin a mindent fekete-fehérben láttató, tömondatokból álló politikai kommunikációt és sajtót, a színvonalatlan bulvárműsorokat vagy éppen a közéleti kérdések zömétől visszahúzódog egyházi és felekezeti kommunikációt – ennyire radikálisan eltér az eszményi neveléstől, addig sajnos erre reményünk sem lehet.)

És mi az olvasás ma, 2020–21-ben a magyarok számára? Szabadidős tevékenység? A tanulás vagy művelődés eszköze? Az identitásörzés eszköze? Miért egyik vagy másik, esetleg mindegyik? És *hogyan* „kell” írni ma ahhoz, hogy elolvassák?

Gereben Ferenc az erdélyi fiatalok könyvolvasási szokásait vizsgálva vette észre, hogy az olvasás visszaszorulása párhuzamos a zenehallgatás, barátokkal való beszélgetés, közösségi oldalakon „lógás”, internetes filmnézés, tévézés és kocsimázás előretörésével (134). A felsorolt tevékenységek fele – baráti beszélgetés, közösségi oldalak és kocsimázás – közösségi tevékenység. Vajon nem akkor lesz „jó” vagy legalábbis vonzó és érdeklődést kiváltó tevékenység az olvasás, ha közösséget teremthet? Vajon nem akkor lesz vonzó egy olvasnivaló, ha közösségi élményt ad? És a legfontosabb: nem ezen a ponton kapcsolódhatna össze a minőségi olvasás az árnyalt, önkritikára is képes (nemzeti, közösségi) identitás kialakításával?

Ahhoz persze, hogy így legyen, nem elég sokat olvasni – jól is kell olvasni. Vállalni kell az erőfeszítést, hogy megértsük a leírtakat, és belehelyezkedjünk egy szöveg mondanivalójába, üzenetébe ahelyett, hogy megkerülnénk az erőfeszítést, és kapcsolódásként vennénk kézbe egy könyvet, vagy elfogyasztanánk egy – bármilyen – szöveget.

Gereben Ferenc kutatásából – mint azt meg is fogalmazza – kiviláglik, hogy „a gyakori, és a kulturális értékekre fogékony könyvolvasás tendenciaszerűen együtt jár a belső harmóniára és autonómiára törekvő, a kreatív és intellektuális, valamint az embertársaira és a kultúra világára egyaránt nyitott, toleráns személyiség értékeivel” (277). „Ez az összefüggés egzakt módon bizonyította be azt, amit már korábban is tudni véltünk az értő olvasás személyiségformáló erejéről és társadalmi hasznosságáról, vagyis hogy amikor az olvasásról beszélünk, akkor nem pusztán időtöltési módról van szó, hanem egy olyan társadalmi jelentőségű kulturális tevékenységről, amelynek sikeres fejlesztése jó eséllyel együtt járhat(na) a jövő minőségibb (harmonikusabb, hatékonyabb, toleránssabb...) társadalmának kialakulásával” (278).

*

Ha Gereben Ferenc könyvét kézbe vesszük, tettünk is egy lépést „a jövő minőségibb társadalmának kialakítása” felé. A tanulmánykötet szinte szemináriumi órára invitál bennünket: megelevenedik előttünk a katedrától már visszavonult tudós tanár, és könyvével mindnyájunk – nem csak tanítványai – számára elérhető, közös élménnyé teszi az irodalom társadalmi értelméről szóló fölismeréseit. Így igazolja azt is, hogy alma materának, a 125 éve alapított Eötvös Collegiumnak történelmi értékét nem a könnyen ünnepelehető évfordulók teszik, sokkal inkább az, hogy hányan vannak olyanok élő közösségében, akik az alapítói szándék nemzetnevelő igényének horizontját saját speciális életműjükben egyénileg tudják elérni és közösségi ügygé tenni.

Hogyan kell írni, hogy elolvassák? Hát így – mutatja az olvasásszociológus tudós tanár.

Éljünk a lehetőséggel!

Bojtos Anita

BOJTOS ANITA (1986) történész. Kutatási területe a kora újkori magyar történelem és néprajz, egyház- és eszmetörténet, társadalom- és művelődéstörténet. Oláh János szerkesztői ösztöndíjas.

Tisztelt Olvasónk!

A *Hitel* lapárus terjesztése bizonytalanná vált. Megeshet, hogy utcai terjesztésben nem lesz elérhető a folyóiratunk. Amennyiben továbbra is nyomtatott formában kívánja olvasni, célszerű előfizetnie a Magyar Postánál. Ez történhet személyesen vagy a hirlapelofizetes@posta.hu címen.

Számaink tartalmát minden érdeklődő számára hozzáférhetővé tettük a honlapunkon: www.hitelfolyoirat.hu.